

УНИВЕРЗИТЕТ „ГОЦЕ ДЕЛЧЕВ“ – ШТИП

Борка Тушевска

Кристина Мишева

Олга Кошевалиска

**ПРАКТИЧНАТА НАСТАВА НА СТУДЕНТИТЕ ВО
РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА
– ПРЕДИЗВИЦИ И ПЕРСПЕКТИВИ НА
СТУДЕНТИТЕ ОД ПРАВНИТЕ ФАКУЛТЕТИ –**

Штип, 2017

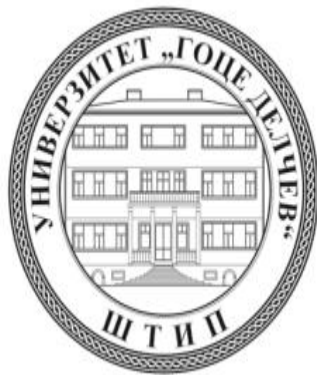

ПРАКТИЧНАТА НАСТАВА НА СТУДЕНТИТЕ ВО РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА

– ПРЕДИЗВИЦИ И ПЕРСПЕКТИВИ НА СТУДЕНТИТЕ ОД ПРАВНИТЕ ФАКУЛТЕТИ –

Штип, 2017

УНИВЕРЗИТЕТ „ГОЦЕ ДЕЛЧЕВ“ – ШТИП

Автори:

Борка Тушевска

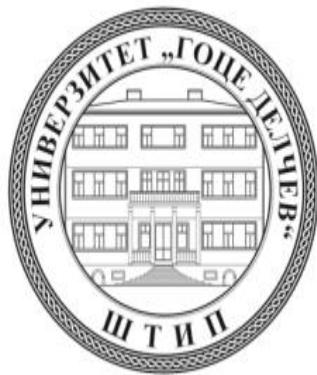
Кристина Мишева

Олга Кошевалиска

ПРАКТИЧНАТА НАСТАВА НА СТУДЕНТИТЕ ВО РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА

– ПРЕДИЗВИЦИ И ПЕРСПЕКТИВИ НА СТУДЕНТИТЕ ОД ПРАВНИТЕ ФАКУЛТЕТИ –

Штип, 2017

УНИВЕРЗИТЕТ „ГОЦЕ ДЕЛЧЕВ“ – ШТИП

Автори:

вон. проф. д-р Борка Тушевска

доц. д-р Кристина Мишева

доц. д-р Олга Кошевалиска

ПРАКТИЧНАТА НАСТАВА НА СТУДЕНТИТЕ ВО РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА

-ПРЕДИЗВИЦИ И ПЕРСПЕКТИВИ НА СТУДЕНТИТЕ ОД ПРАВНИТЕ ФАКУЛТЕТИ-

Штип, 2017

УНИВЕРЗИТЕТ „ГОЦЕ ДЕЛЧЕВ“ – ШТИП

Автори:

вон.проф. д-р Борка Тушевска

доц. д-р Кристина Мишева

доц. д-р Олга Кошевалиска

**ПРАКТИЧНАТА НАСТАВА НА СТУДЕНТИТЕ ВО РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА
-ПРЕДИЗВИЦИ И ПЕРСПЕКТИВИ НА СТУДЕНТИТЕ ОД ПРАВНИТЕ ФАКУЛТЕТИ -**

Монографија

Рецензенти:

Лектура:

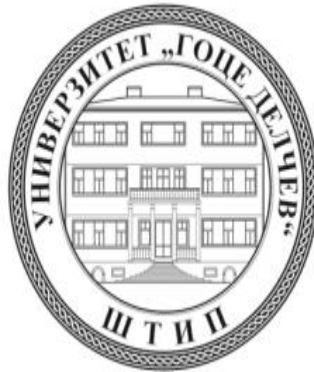
Слаѓан Спасовски

Техничко уредување:

Издавач:

Универзитет „Гоце Делчев“ – Штип

УНИВЕРЗИТЕТ „ГОЦЕ ДЕЛЧЕВ“ - ШТИП
ПРАВЕН ФАКУЛТЕТ

Борка Тушевска
Кристина Мишева
Олга Кошевалиска

ПРАКТИЧНАТА НАСТАВА НА СТУДЕНТИТЕ ВО РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА
- ПРЕДИЗВИЦИ И ПЕРСПЕКТИВИ НА СТУДЕНТИТЕ ОД ПРАВНИТЕ ФАКУЛТЕТИ -

Штип, 2017

ПРЕДГОВОР:

Монографијата насловена како „Практичната настава на студентите во Република Македонија - предизвици и перспективи на студентите од правните факултети,“ е плод на повеќегодишна научно истражувачка работа на авторите на трудот. Монографијата е изработена во рамки на проектот насловен како „Кадровскиот капацитет, потребите и развојните потенцијали на малите и средни бизниси во Источниот регион, базирани на знаења“. Од истражувањата спроведени во рамки на проектот, авторите проучија повеќе аспекти на практичната настава, од кои, најсуштинските ги издвоија во четири посебни глави на овој научно истражувачки труд.

Монографијата претставува издание во кое е содржана материја што се однесува на практичната настава во Република Македонија, со фокус на практичната настава на студентите од Правните факултети. Содржината и структурата на монографијата е адаптирана на потребите на релевантните субјекти од јавниот и приватниот сектор, каде прашањето за практичната настава честопати е предмет на бројни теоретски дилемации и практични анализи. Ова првенствено се однесува на Универзитетите, каде прашањето за квалитетот на спроведувањето на практичната настава има битно значење, и суштински влијае врз нивото на квалитет на целокупниот наставно-образовен процес.

Главната идеја на авторите на монографијата е да создаде едно оригинално дело, во кое практичната настава на правните факултети во Република Македонија ќе се обработи од повеќе аспекти. Како додадена вредност на ова истражување, авторите го користат своето скромно, меѓутоа, не и безначајно (десетгодишно) искуство во сферата на високото образование.

Покрај основниот научен предизвик што за авторите произлегува од искуството, предизвиците, и проблемите на ова поле, тие се водат и од сè позначајното место што ова проблематика го добива во рамки на Европската Унија, и во светските академски и пошироки кругови.

Материјата во монографијата е базирана на следниве концепти на анализа: правната уреденост на прашањето на практичната настава во Република Македонија, третманот на ова прашање од перспектива на јавниот сектор (универзитетите и единиците во рамки на Универзитетите), приватниот сектор (трговските друштва и стопанството во поширок контекст) и студентите. Како дополнување, особено важен аспект на анализа претставува критичката опсервација на практичната имплементација на концептот на практична настава, правниот режим што го уредува ова прашање, како и третманот на ова проблематика од страна на релевантните субјекти. Конечно, како заокружена целина на ова проблематика претставува и елаборацијата на прашањето за современите тенденции и перспективи на практичната настава во Република Македонија, и тоа во еден поширок општествен контекст, што според авторите претставува најдобар начин да се утврдат идните предизвици, и да се подобри состојбата во овој сегмент од високото образование.

Со особено внимание и посветеност, монографија е напишана со желба да се придонесе кон посериозна актуелизација на ова проблематика, поголема практична имплементација на овој концепт во високото образование, и тоа во смисла на практиката по примерот на земјите членки на ЕУ, и со надеж дека истата ќе претставува основа за преземање на конкретни мерки за подобрување на целокупниот процес на реализирање на практичната настава во високото образование.

Конечно, на мислење сме дека монографијата ќе отвори бројни прашања, ќе даде корисни препораки и сугестии кои ќе ја позиционираат практичната настава на соодветното место во сферата на високото образование.

Авторите,

ВОВЕД:	10
1. Методологија на истражувањето на трудот	16
ГЛАВА ПРВА.....	17
I. КОНЦЕПТОТ НА ПРАКТИКАНСТВОТО И ОДНОСОТ СО БИЗНИС СЕКТОРОТ ВО РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА.....	17
1. Вовед:	17
2. Предмет на анализа и методологија на истражувањето	18
3. Поим на практиканство, волонтерство и практична настава како посебен сегмент од наставно образовниот процес во Република Македонија	20
3.1. Поимање на практиканството според Македонското право и практика.....	20
3.2. Поимање на волонтерството во Република Македонија, неговата улога и значење општеството	24
4. Разграничување на практиканството од волонтерството во Република Македонија	26
5. Практичната настава како посебен концепт на практиканство во Република Македонија	28
6. Кадровските потреби на малите и средни трговски друштва во Источно планскиот регион на Република Македонија.....	31
6.1. Кадровските политики на малите и средни трговски друштва од Источно планскиот регион спрема практикантите и студентите со статус на практиканти за време на реализирање на практичната настава.....	32
6.2. Кадровските потреби на малите и средни трговски друштва и нивната поврзаност со образовниот профил на студентите	34
7. Разграничувањето на практикантот, волонтерот и студентот со статус на практикант според правниот основ на ангажирање.....	36
8. Комплементарноста на потребите и политиките на малите и средни бизниси со високо образовната политика во Република Македонија низ призма практиканството	37
9. Перспективи на практиканството во Република Македонија со посебен осврт на практиканството во приватниот сектор	39
Заклучок:	40
II. ГЛАВА ВТОРА.....	41
1. ПРАКТИЧНАТА НАСТАВА НА ПРАВНИТЕ ФАКУЛТЕТИ НИЗ ПРИЗМАТА НА ПРИВАТНИОТ И ДРЖАВНИОТ СЕКТОР ВО РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА	41
1.1. Поим, улога и значење на практичната настава на Правните факултети во Република Македонија.....	41

2. Улогата и значењето на практичната настава како посебен сегмент во високото образование во Република Македонија	44
3. Компаративно правни аспекти на концептот на практична настава на студентите	46
3.1. Правни извори на практичната настава како сегмент на високото образование	46
3.1.1. Практичната настава според Закон за високо образование на Република Македонија	48
3.1.2. Уредба за националната рамка на Високообразовните квалификации на Владата на Република Македонија	49
3.1.3. Актите за основање на Универзитетите, Правилници за студирање на прв циклус на студиите и процедури за изведување на студентска практика	50
4. Фактори на влијание на квалитетот на практичната настава на Правните факултети во република македонија.....	52
4.1. Практичната настава на студентите на Правните факултети од перспектива на временската рамка на реализација на наставата	52
5. Придонесот на универзитетите во организирањето на практичната настава од перспектива на студентите од Правните факултети	58
6. УЛОГАТА НА ПРИВАТНИОТ И ДРЖАВНИОТ СЕКТОР ВО СПРОВЕДУВАЊЕТО НА ПРАКТИЧНА НАСТАВА НА СТУДЕНТИТЕ ОД ПРАВНИТЕ ФАКУЛТЕТИ ВО РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА	61
6.1. Обем, содржина и квалитет на практичната настава (едукација) на релевантните институции од перспектива на ставовите на студентите од Правните факултети	61
7. Практичната настава и нејзиното влијание врз идните професии и вработувања на студентите од Правните факултети во Република Македонија	62
III. ПОСВЕТЕНОСТА И ПРИСТАПОТ НА СТУДЕНТИТЕ ОД ПРАВНИТЕ ФАКУЛТЕТИ ВО РЕАЛИЗИРАЊЕТО НА ПРАКТИЧНАТА НАСТАВА ВО ПРИВАТНИОТ И ВО ЈАВНИОТ СЕКТОР ВО РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА	66
1. Дисциплината и посветеноста на студентите од правните факултети во Република Македонија во процесот на реализација на практичната настава.....	66
2. Фактори на влијание врз дисциплината и посветеноста на студентите во реализирањето на практичната настава.....	69
2.1. Сериозноста и дисциплинираноста на студентите како фактори на влијание врз квалитетот на практичната настава на Правните факултети	69
Табела бр. 1 Дали студентите имаат сериозен пристап во реализирањето на практичната настава	70
Табела бр. 2 Дисциплираност на студентите за време на практичната настава	70
3. Достапноста на компаниите како фактор на влијание на квалитетот на практичната настава на студентите од правните факултети.....	71
Табела бр. 3 Динамика на прием на студентите од страна на приватниот сектор.....	71
4. Временската рамка на реализирање на практична настава во приватниот и јавниот сектор...	72

4.1. Практичните импликации на подзаконските решенија во поглед на временската рамка на реализирање на практична настава на студентите.....	72
Табела бр. 4 Временска рамка на реализирање на практичната настава	72
4.2. Присуството на студентите во компаниите како фактор на влијание врз квалитетот на практичната на настава на Правните факултети	72
Табела бр. 6 Надзор/мониторинг од вработените врз студентите од правните факултети за време на практичната настава во компаниите	74
Табела бр. 7 Редовноста на студентите за време на практичната настава во приватниот сектор	74
5. Правната основа за уредување на односите помеѓу студентите практиканти и институции во кои се спроведува практичната настава на студентите од правните факултети.....	75
Табела 4. Договорен однос помеѓу Универзитетите и трговските друштва во Република Македонија.....	77
IV. ГЛАВА ЧЕТВРТА.....	80
1. СОВРЕМЕНИТЕ ТЕНДЕНЦИИ НА ПРАКТИЧНАТА НАСТАВА НА СТУДЕНТИТЕ ОД ПРАВНИТЕ ФАКУЛТЕТИ ВО РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА.....	80
1.2. Достапноста на институциите за практична настава на студентите од Правните факултети во Република Македонија	82
2. Предностите и слабостите на практичната настава во јавниот наспроти приватниот сектор од перспектива на студентите.....	85
3. Фактори на подобрување на состојбата на полето на практичната настава од перспектива на студентите на правните факултети	86
3.1. Предлози и сугестии на студентите од државните правни факултети.....	86
3.2. Предлози и сугестии од студентите од приватните правни факултети.....	89

ВОВЕД:

Практичната настава како еден сегмент од наставно-образовниот процес на студентите, зазема исклучително битно место во сферата на високото образование. Во рамки на универзитети во Европска Унија и ширум светот, практичната настава добива се позначајна улога, а практиките од Европските и светските универзитети се повеќе стануваат дел од високообразовните политики и практики на земјите од Западен Балкан.¹

Експанзијата на концептот на практичната настава во високото образование, особено се огледа и преку зголемениот интерес за ова прашање од страна на институции од јавниот и приватниот сектор, каде студентите ја реализираат практичната настава. Сепак, кога станува збор за поединечни образовни системи, повеќе од сигурно е дека местото и значењето на практичната настава во најголема мерка е условено од местото на високото образование што го има во секоја одделна држава. Следствено, ова прашање добива се повеќе на значење, особено поради фактот што образованието игра клучна улога во развојот на секое општество, и се наоѓа високо на листата на приоритети за развој на скоро секоја држава.²

Во последните децении на 20-тиот и почетоките на 21-от век, практичната настава во високото образование добива поголема актуелизација, истовремено доживува теоретска и практична експанзија. Ова појава е резултат на повеќе фактори од различна природа и тоа: економска, социолошка, правна, политичка итн. Како надополнување на овие тенденции во високото образование, не смее да се игнорира влијанието на европските и светските трендови во повеќе сфери на општественото живеење. Во ова насока не може да се игнорира влијанието на феноменот на глобализацијата,³ либерализацијата на пазарот на стоки и услуги,⁴ слободното основање на компаниите во рамки на единствениот европски пазар,⁵ имплементацијата на Европскиот кредит трансфер систем,⁶ Болонската декларација⁷ итн. Сето ова изврши своевидно директно или индиректно влијание врз зголемувањето на обемот и динамиката на студентската мобилност ширум светот. Како надополнување на ова, исклучително битно е да се

¹ Види повеќе: Ganić E., Ćudić S., Begovic I., Primjena Bolonjske deklaracije u bosanskohercegovačkom sistemu visokog obrazovanja – procjena uticaja, Sarajevo, 2007, str. 3-32.

² Türkahraman M., The Role of Education in the Societal Development, Journal of educational and Instructional Studies, Volume: 2 Issue: 4 Article 04, 2012, p. 38-41.

³ Jarvis, P., Globalization, the Learning Society and Comparative Education, Comparative Education, 2000, 36, pp. 343–355.

⁴ Li Z., Liberalization of trade in educational service and its impact on the right to education, University of Hamburg, Master in European Studies, 2006, pp. 32-39.

⁵ Своевидно влијание врз едукативниот процес во рамки на ЕУ изврши и слободата на основање на компаниите во ЕУ, и можноста на студентите од сите циклуси преку конкретни програми на ЕУ да стекнат статус на практикант во приватниот или јавниот сектор на земја членка. Во контекст на ова, според член 49 од Лисабонскиот договор, се забрануваат ограничувања на слободата на основање на државјани на земја членка на територијата на друга земја членка. Таквата забрана, исто така, се однесува и на ограничувања за основање застапништва, филијали или подружници од државјани на која било земја-членка основани на територија на која било земја-членка.

⁶ Hénard F., Bonichon S., Maulana A., Iqbal G., Oratmangun K., Student Mobility and Credit Transfer System in ASEAN, Mapping student mobility and Credit Transfer Systems in ASEAN region, European Union Support to Higher Education in the ASEAN Region, 2016, p. 15. Види повеќе: <http://www.share-asean.eu/>, [пристапено на 5 Април, 2017 година].

⁷ Види: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv%3Ac11088>, [пристапено на 1 Март, 2017 година].

истакне дека во последните децении на 20-тиот и 21-от век, мобилноста на Универзитетите во рамки на ЕУ и ширум светот, не се однесува само на програмите на последипломски и докторски студии, туку исто така на програмите за практична настава, односно програмите за тренинзи, обуки, семинари, практична настава во соодветни институции зависно од полето на студирање.⁸ Дотолку повеќе што и самите програми на прв, втор и трет циклус на студии, на скоро сите Универзитети во рамки на ЕУ и пошироко, претрпеа промени во смисла на фаворизирање на практичната настава за студентите, како најподобен модус на совладување на практичната димензија на наставните курикулуми. Сето ова имаше свое влијание врз сите останати земји, кои на практичната настава и дадоа нова димензија во наставно-образовниот процес на високото образование.⁹

Новитет во поглед на имплементацијата на концептот на практичната настава, претставува и интересот на приватниот сектор во поглед на ова прашање, односно развивањето на идејата за позитивните ефекти од квалитетната практична настава за работодавачите, односно стопанството во поширока смисла.¹⁰ До пред неколку децении, организирањето, имплементацијата и креирањето на национални стратегии за образованието, *in concreto*, за практичната настава како посебен сегмент во високото образование, **беше во исклучителна надлежност и интерес на државата, односно министерството за образование**. Попрецизно, квалитетот на практичната настава на студентите беше детерминиран исклучиво од посветеноста на ова прашање на универзитетите. Сепак, како што спомнавме, под влијание на бројни и хетерогени фактори на влијание, помеѓу кои потребите на стопанството, интензивирањето на практичната настава како составен дел на високото образование, зголеменото чувство и практика на „општествено корпоративна одговорност на компаниите,“ нивниот посериозен пристап кон практичната настава итн., се помести позицијата на интерес кон ова прашање, особено нејзиното организирање и ефектите од нејзиното спроведување.¹¹ Во голем дел ваквата практика е заслуга на државните стратегии за развој, кои развија една нова димензија на практиканството како генерален концепт и практичната настава како еден подмодел на практиканство.

Во последните децении на 20-тиот и почетоките на 21-ви, не може да се игнорира фактот дека прашањето за практичната настава доби и трудово-правна димензија, и се постави во непосредна врска со економските перспективи на компаниите, и воопшто во врска со одделните национални економии,¹² Следствено, интересот за практичната настава се повеќе се зголемува, и тоа како во сферата на приватниот, така и во сферата на јавниот сектор. Своевидно влијание на ова состојба извршија преземените позитивните искуства од компаративните правни и економски системи, и соочувањето со фактот дека развивањето на ова димензија може во голема мерка да придонесе кон

⁸ Види повеќе: https://epso.europa.eu/job-opportunities/students-and-graduates_en#tab-0-1, [пристапено на 1 Април, 2017 година].

⁹ Temjanovski R., Clinical and practical education of Macedonian students: normative standards versus practical real form, XVIII Skup trendovi razvoja "Internacionalizacija univerziteta" - TREND 2012, 27.02.-01.03.2012, Kopaonik, Konaci Suncani vrhovi Republic of Serbia, pp. 1-6.

¹⁰ Види повеќе: Tushevskа B., Miseva K., Koshevaliska O., The personnel capacities and need of small and medium trade companies, seen through the traineeship in The Republic of Macedonia, International Journal of Sciences: Basic and Applied Research, Volume 24 (7)., 2015, pp. 389-404.

¹¹ Li Z., Liberalization of trade in educational service and its impact on the right to education, University of Hamburg, Master in European Studies, 2006, pp. 37-46.

¹² Ozturk I., The Role of Education in Economic Development: A Theoretical Perspective, Journal of Rural development and Administration, Volume, XXXIII, No. 1, 2001, pp. 39-47.

создававањето (инвестирање) на идни (потенцијални) кадровски капацитети на бизнис секторот, а се разбира и во јавниот сектор.¹³

Од аспект на постојната законска рамка и правилниците донесени од страна на надлежните органи, Република Македонија не заостанува зад Европските решенија во сферата на практичната настава и студентската мобилност. Оваа нормативна концепција во сферата на практичната настава, претставува основа за размена на Европските и меѓународни искуства, совладување на Европските и светските практики на едукација, помеѓу што посебно место зазема и практичната настава.¹⁴

Во Република Македонија во рамки на Законот за високото образование („Службен весник на Република Македонија“ бр. 35/2008; 103/2008; 26/2009; 83/2009; 99/2009; 115/2010; 17/2011; 51/2011; 123/2012; 15/2013; 24/2013; 41/2014; 116/2014; 130/2014; 10/2015; 20/2015; 98/2015; 145/2015; 154/2015; 30/2016; 120/2016 и 127/2016) предвиден е дека во секоја студиска година студентот задолжително посетува практична настава која не може да биде пократка од 30 дена, **како еден од условите за запишување на наредната студиска година**. Начинот и условите на организирање на практичната настава ги пропишува министерот (ЗВО, члене 99, точка 16). Понатаму, во рамки на Универзитетите се формираат и центри за кариера, кои исто така имаат надлежност во организирањето на практичната настава. Практично, главната идеја на формирање на центрите за кариера е да се придонесе кон процесот на организирањето и спроведувањето на практичната настава, компатибилно на потребите на студентите и на наставните курикулуми од соодветните области. Според законската формулација на член 45 точка 8, *„центрите за кариера се формираат заради организирање на практична настава за студентите за подготовка на стручен кадар кој ќе применува современи иновативни техники и технологии во наставата.“* Како надополнување на ова законско решение, во 2010 година Министерството за образование го усвои „Правилникот за начинот и условите за организирање на практична настава за студентите,“ (Службен Весник број 120 од 13 Септември, 2010, *во понатамошниот текст ќе се користи скратеницата МОН*), во рамки на што подетално се утврдени условите и начините на организирање и спроведување на практичната настава на единиците во рамки на Универзитетите.

Правилникот на МОН од 2010 година претставува основна на која што се повикуваат Универзитетите во изработката на поединечните акти за интерно уредување и прецизирање на условите и начинот за реализирање на практичната настава на студентите. Следствено, во Република Македонија нема недостаток во правниот режим на уредувањето на практичната настава. Според нас, суштинско прашање за ова проблематика е: *каква е практичната имплементација на овие решенија, односно колку и како истите се спроведуваат во практиката од страна на релеватните институции?! Имено, факт е дека законската рамка и правилниците донесени од страна на надлежните државни органи претставуваат само правен основ за имплементација на овој концепт како експлицитна законска материја. Меѓутоа, искуството од практиката покажува дека она од што во најголема мерка зависи успехот на организирањето и*

¹³ Види повеќе: Abreu M., Grinevich V., Hughes A., Kitson M., Knowledge, Exchange between Academics and the Business Public and Third Sectors, Imperial College London, University of Cambridge, Unovation Reserch Centar.

¹⁴ Види повеќе: World association of Girl Guide, 2012., and Erasmus + Programme Guide, European Commission, Facilitating and improving the volunteering environment, version 1, 2015, https://ec.europa.eu/programmes/erasmus-plus/updates/20161216-ivo4all-improving-access-volunteering_en, [пристапено на 1 Март, 2017 година].

спроведувањето на практичната настава на студентите, е работата, посветеноста и влијанието на Универзитетите, односно единиците во рамки на универзитетите.

Неспорно е дека универзитетите преку своите единици (факултети) функционираат во рамки на правниот режим и националните стратегии за високо образование на државата, меѓутоа, операционализацијата на овие решенија, нивото на квалитет со кој што се спроведува практичната настава, зависи од Универзитетите и органите на јавниот и приватниот сектор каде што студентите ја реализираат практиката за време на првиот циклус на студии. Сето ова укажува на фактот дека темелната организација и квалитетната реализација на практичната настава е комплексен процес, условен од однесувањето и посветеноста на повеќе релеватни субјекти. Според нас, квалитетот на практичната настава не зависи само од улогата и посветеноста на универзитетите, туку и од посветеноста и пристапот на сите други релеватни институции за ова прашање. Следствено, во никој случај не треба да се игнорираат позитивните ефекти од квалитетната практична настава во скоро сите сфери на општеството.

Од перспектива на студентите кои што студираат на *правните факултети во Република Македонија*, во корелација со квалитетот, успехот и начинот на спроведување на практичната настава, е степенот на посветеност на универзитетите и правосудните органи, т.е. судовите, јавните обвинителства, адвокатите, извршителите, нотарите, трговските друштва, институциите од јавниот сектор во Република Македонија, каде што студентите во најголем дел ја реализираат практичната настава.¹⁵ Сепак, ставовите и перцепциите на студентите ја презентираат состојбата на полето на практичната настава од една димензија. Квалитетот на практичната настава неспорно е условен од бројни други објективни и субјективни фактори што мора да се земат предвид при истражувањето на проблематика. За да се заокружи ова проблематика од сите аспекти што сметавме дека се релеватни, пристапиме кон анализа на неколку посебни прашања структурирани во четири посебни глави на овој труд.

Целиот труд во основа е посветен на практичната настава на *студентите од правните факултети во Република Македонија*, со исклучок на материјата обработена во првата глава, што се однесува на *општите аспекти на генералниот концепт на практиканство, перцепцијата, политиката, ставовите, пристапите и потребите на приватниот сектор во однос на практиканството*. Во анализата на ова прашање, повеќе се фокусиравме на приватниот наспроти јавниот сектор, од причина што приватниот сектор е далеку поблизок до материјата на практичната настава на студентите, што произлегува и од практичното истражување на ова тема. За таа цел првата глава од трудот ја посветивме на приватниот сектор и тоа во однос со генералниот концепт на практиканство. Во првата глава го разграничивме *статусот на практикантот од студентот со статус на практикант, за време на реализирање на практичната настава*. Според податоците анализирани во трудот, овие два различни статуса што во одредени случаи може да се изедначат. Во ова глава го детерминиравме и статусот на волонтерот уреден со посебен законски пропис, како би го разграничиле од практикантот и студентот со статус на практикант. Истражувањето започнува со темата за „поимањето на практиканството како генерален концепт познат на јавниот и приватниот сектор во Република Македонија, и неговото разграничување во однос на практикантите со статус на студенти на прв циклус на студии. Понатаму, во првата глава од трудот се анализираат и потребите на малите и средни трговски друштва во поглед на кадровските капацитети, и нивните политики и ставови во поглед на ова прашање.

¹⁵ Види повеќе: Тушевска Б., Мишева К., Кошевалиска О., Практичната настава во Република Македонија, согледана преку дисциплината и посветеноста на студентите на Правните факултети, Годишен Зборник на Правен факултет, Штип, 2016, стр. 139-151.

процес на студентите.¹⁰⁸ На ваквата констатација упатува и фактот што компаративно практичната настава влегува во законската материја што го уредува високото образование во скоро сите правни системи. Во контекст на ова, Законот за високото образование на Република Србија (*во понатамошниот текст ЗВОРС*), во член 72-б изречно наведува дека „за потребите на реализацијата на практичната настава, надвор од високообразовната институција или во рамки на неа може да избере во звање соработници што не се во работен однос (*соработник практичар, клинички асистент*), и лице во работен однос што е одговорен за реализацијата на практичната настава.³ Ваквото законско решение неспорно укажува на местото и значењето што ЗВОРС и го дава на практичната настава во високото образование во Република Србија.¹⁰⁹

Во корелација со ова законско решение е и решението од член 90 од ЗВОРС. Имено, законската формулација од член 90 од ЗВОРС изречно предвидува дека „*практичната настава е презентирана и низ призмата на испитите како составен дел на наставно образовниот процес*“. Во контекст на ова во ставот 1 од член 90 на ЗВОРС се предвидува дека испитите се полагаат усно, писмено односно *практично*.¹¹⁰ Ваквите законски решенија не смеат да се игнорираат кога станува збор за практичната настава. Самиот факт дека ова материја е законски уредена од една страна укажува на важноста, а од друга страна на фактот дека Универзитетите (единиците во рамки на Универзитетите, институтите, наставните центри итн.) имаат обврска практично да ја ефектуираат вредноста на ова норма и на полето на практиката да и го дадат заслуженото место на практичната настава во едукативниот процес во рамки на првиот циклус студии. На ваков начин се влијае на Универзитетите (единиците во рамки на Универзитетите) да ја позиционираат практичната настава на заслуженото место во наставно-образовниот процес на прв циклус на студии.¹¹¹

Компаративно, Германскиот правен систем во делот на високото образование посебно внимание посветува на практичната настава со истата цел и идеја во едукативниот процес на прв циклус студии.¹¹² Идентичен став и концепција во поглед на ова прашање има и Република Хрватска. Практичната настава во високото образование зазема исклучно битно место во Република Хрватска, како дел од вкупниот наставно образовниот процес.¹¹³ Попрецизно, современите тенденции на високото образование ја

¹⁰⁸ Бројни се истражувањата на подрачјето на значењето на практичната настава за наставно образовниот процес на правниците. Во насока на ова, види: Peden J.R., The role of practical training in Legal education: American and Australian experience, Journal of Legal Education, Vol. 24, No. 5 (1972), pp. 503-533. 3 Види:paragraf.rs., [пристапено на 12 Септември, 2016 година].

¹⁰⁹ Savić M., Živić M., Gavrilović Z., Studenti i Praksa, Aktiviranje društvenih potencijala u borbi za modernizacija i unapređenje kvaliteta visokog obrazovanja u Srbiji, Centar za Monitoring i Evaluaciju, Beograd, 2006.

¹¹⁰ Неспорно е дека ова решение не мора да се однесува на правничкото образование, односно дека може да се однесува на дисциплините каде реализирањето на практичните испити е задолжителен сегмент од процесот на верификување на знаењето на студентите, меѓутоа ако се земе предвид решението од член 72-б и зацврстувањето на позицијата на практичната настава во сите студиски програми, постои можност истото решение во некоја перспектива да се примени и на студентите правници.

¹¹¹ Katić, I., Tubić J.E., važnost stručne studentske prakse za studente menadžmenta i poslovanje Preduzeća, xxi skup trendovi razvoja: "univerzitet u promenama, Zlatibor, 23. - 26. 02. 2015, pp. 1-3.

¹¹² Види повеќе: Hartwig, L., Funding systems and their effects on Higher education systems, Country study (Germany), Bavarian State Institute for Higher Education Research and Planning, OECD, 2006, p. 1-22.

¹¹³ Perše T.V., Grmek M.I., Bratina B., Košir K., Students' Satisfaction with Teaching Practice during Preservice Teacher Education, Croatian Journal of Education, Vol.17; Sp.Ed.No.2/2015, p. 159-174.

позиционираат практичната настава паралелно со теоретската настава. Ова законско решение содржано во повеќе правни системи ни се чини сосема издржано и тоа како на полето на природните, така и на општествените науки.¹¹⁴

Согледувајќи ја позицијата и ставовите на студентите во поглед на ова прашање, ни се чини дека ваквата констатација наоѓа целосна примена и на подрачјето на правните науки. Ако се земе предвид резултатот од истражувањето во овој труд, ни се чини со право констатираме дека студентите имаат релативно висок степен на интерес кога станува збор за совладување на практичните аспекти на правната материја. Од аспект пак на пристапот на студентите кон практичната настава, останува отворено прашање за посветеноста на студентите во процесот на практичната настава, нивниот степен на сериозност, ангажман и дисциплина во совладувањето на практичните аспекти на материјата. Земајќи предвид дека овој аспект на практичната настава не бил предмет на истражување, за нас претставуваше посебен предизвик. Се разбира последново во себе содржи генерално субјективни аспекти. Влијанието на овие субјективни параметри врзани за практичната настава, не може да се игнорираат кога станува збор за квалитетот на практичната настава во високото образование на студентите од правните факултети. За таа цел како основа на ова истражување го поставиме токму ова прашање.

Конечно, при скицирање на основите на истражувањето во овој трудот, ни се чинеше дека најсоодветен модус да се проучи ова прашање е да се направи анализа на ставовите и перцепциите на субјектите, *in concreto*, приватниот сектор и адвокатите, судовите, извршителите, нотарите итн., во кои студентите ја реализираат практичната настава. Преку анализа на одговорите на прашањата упатени до компаниите каде студентите реализираат практична настава, поставивме цел да ја утврдиме состојбата од аспект на студентите *vis-à-vis* компаниите.¹¹⁵

За ова цел се послужиравме со повеќе методи во истражување. Во анализата на теоретските аспекти се послужиравме со методот на анализа, а во заклучоците со методите на индукција и дедукција. Сепак, од најголема помош во целокупното истражување ни беа анализите спроведени врз одговорите од анкетните прашалници, и интервјуата кои што ги спроведовме со неколку управители на компании каде што студентите остваруваат практична настава. На самиот почеток констатиравме дека токму овие се најподобните методи што ни се потврди и во главните заклучоци.

Во практичното истражување спроведовме анкета врз 30 компании кои што примаат студенти на практична настава и кои што подолго време соработуваат со Правните факултети на приватните и државните Универзитети во Република Македонија. Иако и самите лично сметаме дека оваа проблематика заслужува истражувањето да се спроведе на поголем број на испитаници, сметаме дека и ова бројка е одреден индикатор што може да наведе на одредени заклучоци кои понатаму може да се стават во функција на некое идно истражување на ова проблематика, што ќе опфати многу поголем број на испитаници и тоа како од приватниот така и од јавниот сектор. На тој начин би го приближиле кон студентите ставот дека успехот и квалитетот на практичната настава во одреден дел е и во нивни раце.

¹¹⁴ Hartwig, L., Funding systems and their effects on Higher education systems, Country study (Germany), Bavarian State Institute for Higher Education Research and Planning, OECD, 2006, pp. 73-118.

¹¹⁵ Со цел попрецизно и пореално да го елаборираме степенот на сериозност на студентите во текот на практичната настава, во најголем дел до компаниите каде што спроведовме интервјуа, покрај со управителите разговаравме и со дел од вработените кои што имаат непосреден контакт со студентите за време на практичната настава. На тој начин на мислење сме дека стекнавме најреална слика за состојбата низ призма на студентите.

2. Фактори на влијание врз дисциплината и посветеноста на студентите во реализирањето на практичната настава

Целта на утврдувањето на нивото на дисциплина и посветеност на студентите од правните факултети, е да се согледа степенот на сериозност на студентите, во сите фази на реализирање на практичната настава. Проучувањето на степенот на дисциплина и посветеност, односно сериозност на студентите во реализирањето на практичната настава, претставува исклучително битен аспект за заокружувањето на целокупната материја на ова проблематика. Факт е дека квалитетот во високото образование е условен од бројни фактори, па и самата практична настава е условена од однесувањето на бројните стејхолдери во овој процес. Сепак, ни се чини овој аспект на практичната настава одразува еден нужен сегмент за лоцирање на проблемите и изнаоѓање на решенија за нивно решавање.¹¹⁶ Факторите на влијание може да бидат објективни и субјективни.¹¹⁷ Како објективни фактори на влијание ги третираме законските решенија кои што го уредуваат ова прашање низ призма на законската норма и политиката во делот на високото образование изразена преку стратегијата за негов развој. Сепак, сосема реално е да се укаже на фактот дека во голем сегмент ова прашање зависи од субјективното однесување на сите заинтересирани субјекти во овој процес. Во контекст на ова ги истакнуваме и субјектите на приватниот и јавниот сектор како индиректни учесници во процесот на образование на студентите. Нивната улога во компаративните системи се огледа низ призмата на корпоративната општествена одговорност во контекст на високото образование.¹¹⁸ Овие аспекти беа предмет на претходни истражувања и тука нема да се задржуваме. Следствено, фокусот ќе го ставиме на субјективните фактори кои исто така во голема мерка придонесуваат за крајната цел, а тоа е квалитетно образование на студентите од правните факултети, и воопшто на студентите од другите факултети.

2.1. Сериозноста и дисциплинираноста на студентите како фактори на влијание врз квалитетот на практичната настава на Правните факултети

Во низата прашања обработени во функција на истражувањето, прашањето за сериозноста и дисциплинираноста на студентите за време на практичната настава се наметна како прашање што мора да биде анализирано како од аспект на студентите, така и од аспект на институциите каде студентите ја реализираат практичната настава. Анализата на ова прашање само од еден аспект, немаше да даде релевантни одговори на прашањето. Од тие причини во овој дел се фокусиравме на ставовите на компаниите во поглед на ова прашање, истовремено и на ставовите на студентите во поглед на истите

¹¹⁶ Subitić L., Gajić O., Lungulov B., Kvalitet visokog obrazovanja u društvu znanja: mogućnosti i perspektive, Novi Sad, str. 1-10.

¹¹⁷ Klarić S., Kulašin Dž., Konstrukcija heduqual instrumenta za mjerenje glavnih faktora usluge visokog obrazovanja u bishnaučno-stručni skup sa međunarodnim učešćem "kvalitet 2011", neum, b&h, 01. - 04 juni 2011, pp. 821-828.

¹¹⁸ Види повеќе: Vázquez J.L., Lanero A., Licandro O., Corporate social responsibility and higher education: uruguay university students' perceptions, Recent issues in sociological research , Economics & Sociology, Vol. 6, No 2, 2013, p. 145-155.

прашања. Во насока на ова, во анкетните прашалници дистрибуирани до компаниите беа содржани и следниве прашања:

- колку студентите правници за време на практичната настава покажуваат интерес за совладување на проблематиката од наставните курикулуми?

- колку се сериозни и посветени за време на престојот во компаниите?

- дали покажуваат интерес за совладување на практичните димензии на правото и неговата имплементација?

- каков е нивниот пристап спрема практичната настава како сегмент од наставно-образовниот процес?

Од сумираните и обработени резултати во поглед на овие прашања констатиравме дека од вкупно 30 испитаници/компаниии, дури 21 одговориле дека студентите генерално имаат сериозен пристап спрема материјата за време на практичната настава. Поинаку кажано, според ставовите на анкетираниите управители и раководни органи во компаниите, исклучок се студентите кои што манифестираат незаинтересираност и несериозност и неодговорност за време на спроведувањето на практичната настава. Процентуално, 70% од испитаниците одговориле дека студентите се генерално сериозни, а 9 од анкетираниите управители, односно 30% одговориле дека студентите немаат сериозен пристап кон практиката, работните задачи што им се даваат за време на практиката.

Табела бр. 1 Дали студентите имаат сериозен пристап во реализирањето на практичната настава

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid да	21	70,0	70,0	70,0
не	9	30,0	30,0	100,0
Total	30	100,0	100,0	

Попрецизно, на ова прашање 22 од испитаниците/компаниите одговориле дека студентите се генерално дисциплинирани, освен одредени исклучоци. 4 компании одговориле дека студентите се дисциплинирани и 4 дека не се. Иако станува збор само за 30 проценти од анкетираниите компании што беа предмет на анализа во првиот и вториот дел од монографијата, за нас резултатите се релеватни и високиот процент на сериозност го оценуваме како позитивен индикатор во процесот на креирањето на квалитетна практична настава.

Табела бр. 2 Дисциплираност на студентите за време на практичната настава

	Фрекфренција	Процент	Валидни проценти	Кумулативни проценти
Valid да	4	13,3	13,3	13,3

не	4	13,3	13,3	26,7
Интерес да, освен исклучоците	22	73,3	73,3	100,0
Total	30	100,0	100,0	

3. Достапноста на компаниите како фактор на влијание на квалитетот на практичната настава на студентите од правните факултети

Помеѓу факторите на влијание врз квалитетот и ефикасноста на практичната настава на правните факултети, суштествено место заема и респонзивноста/достапноста на компаниите спрема практичната настава на студентите. Во овој сегмент на трудот нема да се занимаваме со респонзивноста во смисла на посветеност на компаниите и нивната професионална/корпоративна одговорност, туку на единствено ќе го изнесеме податокот за временската рамка во која тие ги примаат студентите на практиката, и нивната перцепција во поглед на степенот на сериозноста и дисциплината во фазите на реализирање на практична настава.

Со оглед на фактот што ова прашање има субјективна димензија, првенствено го поставивме прашањето за респонзивноста на компаниите, а на база на тие одговори, ја утврдивме и нивната релеватност во поглед на одговорите на понатамошните прашања.

Од аспект на респонзивноста на приватниот сектор, вреди да се истакне фактот што од 30 компании кои што одговараа на анкетните прашалници, сите истакнаа дека немаат ограничена временска рамка на прием на студентите на практична настава. Попрецизно, дека не водат посебни политики во поглед на приемот на студентите и временската рамка на реализирање на практичната настава, туку дека генерално имаат отворен пристап спрема Универзитетите, независно од тоа за која временска рамка на реализација станува збор. По основ на ова становиште на компаниите, произлегува дека политиката на приватниот сектор во однос на ова прашање во целост конвергира со законските решенија и политиките на Универзитетите, односно единиците (Правните факултети). Во суштина тоа ја одразува посветеноста и желбата да се даде посебна димензија на практичната настава, во тренд со светските практики во образованието.¹¹⁹

Табела бр. 3 Динамика на прием на студентите од страна на приватниот сектор

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid "5"	30	100,0	100,0	100,0

¹¹⁹ Benson K., International Trend in Higer Education, University of Oxford, 2015, pp. 1-23.

4. Временската рамка на реализирање на практична настава во приватниот и јавниот сектор

4.1. Практичните импликации на подзаконските решенија во поглед на временската рамка на реализирање на практична настава на студентите

Во поглед на временската рамка во која што студентите од Правните факултети ја реализираат практичната настава, најголем дел од компаниите истакнуваат дека тоа се реализира во 6 (шест) работни часа дневно. Само 3 (или 10%) од вкупно 30 компании одговориле дека студентите реализираат практична настава во временска рамка од 8 часа дневно. Ниту една од двете понудени опции во анкетниот прашалник не е надвор од предвидената временска рамка во Правилникот за начинот и условите за организирање на практична настава за студентите.¹²⁰ Опциите беа понудени со цел да се утврди дали студентите реализираат практична настава во рамки на работното време на вработените.

Неспорно е дека студентите немаат таква обврска, меѓутоа истовремено за потребите на наставно образовниот процес мора да се земе предвид дека тие имаат потреба од ментор (надзор), кој што ќе ги насочува во совладувањето на практичните аспекти на материјата. Оттука, сметаме дека студентите нужно мора да присуствуваат повеќе од 5 часа, односно од 6 до 8 во интерес на остварување на главната цел. Ова посебно ако се земе предвид фактот дека тие реализираат обврска најмногу во временска рамка од 30 дена согласно ЗВОРМ.

Табела бр. 4 Временска рамка на реализирање на практичната настава

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid 6	27	90,0	90,0	90,0
8	3	10,0	10,0	100,0
Total	30	100,0	100,0	

4.2. Присуството на студентите во компаниите како фактор на влијание врз квалитетот на практичната настава на Правните факултети

Степенот на сериозност, дисциплина и посветеност на студентите во процесот на реализирање на практичната настава, на најдобар начин се одразува и преку

¹²⁰ Правилник за начинот и условите за организирање на практичната настава за студентите, Член 2, практичната настава не може да трае помалку од 1 час, ниту повеќе од 8 часа во текот на денот. Правилникот е донесен врз основа на член 99 став 11 од Законот за Високото образование на Република Македонија, бр. 35/08, 103/08, 26/09, 83/09, 99/09, 115/10, Службен весник број 120/2010.

дека универзитетите ги исполнуваат своите обврски согласно Правилникот на МОН каде е предвидена обврската за обезбедување на ментор за практична настава.

Во поглед на плаќањето на надомест за реализираната пракса во рамки на институцијата, ни се чини сосема неиздржано ваквото становиште на студентите, нерално и одраз на непознавање на генералниот концепт на пракса за време на студиите. Со оглед на фактот што концептот на практична настава за време на првиот циклус на студии се разликува од концептот реализирање на пракса на лицата со статус на практиканти во смисла на оперативните планови за активните програми и мерки за вработување и услуги на пазарот на трудот усвоени од Министерството за труд и социјална работа и реализирани преку работата на Агенцијата за вработување во Република Македонија, повеќе од јасно е дека ова категорија на практиканти не треба да имаат противнадомест за извршената работа. Противнадоместот е компензација за дадениот придонес на субјектот. Практикантите за време на студиите имаат статус на студент, оттука нивното присуство во институцијата е со цел совладување на материјата, надвор од работен ангажман.

За заокружување на истражувањето заслужува внимание ставовите и перцепциите на институции од јавниот и приватниот сектор каде студентите реализираат практична настава. Попрецизно, ни се чини за комплетна слика нужно е да се види и фактичката состојба на полето на студентската практика низ призмата на ставовите на институциите. Имено, приватниот сектор (трговските друштва, јавните приватни партнерства, трговците поединци итн) немаат никаква обврска за овозможување на практична настава во рамки на нивните институции. Попрецизно за нив не произлегува обврска по ниту еден законски предвиден основ. Сепак во прашање е општествената корпоративна одговорност од чие ниво индиректно зависи и квалитетот на студентската практика.

Од истражувањето спроведено во рами на овој труд, како и по основ на претходните податоци по основ на други истражувања во рамки на ова проблематика, ни се чини со право констатираме дека корпоративна култура и одговорност на компаниите во Република Македонија, во смисла на придонесот кон практичната едукација на студентите е на задоволително ниво. Нужно е зголемувањето на степенот на соработка помеѓу институциите и Универзитетите, и покренувањето на мотивацијата на студентите во процесот на совладување на практичните аспекти.

Од бројните повици и истражувања се манифестира тенденцијата на Универзитетите за зголемување на ова соработка и обезбедувањето на што подобар начин на реализирање на практична настава. Загрижува податокот што повеќе студентите имаат став дека практиката треба да биде платена, иако практичната настава е обврска и за студентите од втора година кои се на почеток на својот наставно образован процес.

Во поглед на институциите од јавниот сектор, ставовите на студентите се на задоволително ниво. Со оглед на фактот што најголем дел од студентите од правните факултети практичната настава ја реализираат во правосудните органи, вреди да се истакне добрата соработка помеѓу овие органи и универзитетите. Се разбира секое интензивирање и зацврстување на соработката има придонес во генералниот концепт на реализирање на практичната настава. Конечно, останува генералната претпоставка дека најголемата улога во овој процес ја имаат Универзитетите, кои имаат целосна слобода преку интерните акти да го уредат ова прашање согласно потребите на сите заинтересирани стејхолдери, а со најголем степен на внимание на интресите на студентите. Од друга страна, не смее да се игнорира влијанието на другите стејхолдери, за што исто така може да придонесат универзитетите преку своите политики во високото образование. Во Република Македонија има подобра правна рамка, полето на кое што сите заинтересирани стејхолдери треба да дејствуваат е практичната имплементација на најдобриот модел на практична настава на студентите.

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА:

Законски прописи и подзаконски акти во Република Македонија:

1. Закон за високото образование („Службен весник на Република Македонија“ бр. 35/2008; 103/2008; 26/2009; 83/2009; 99/2009; 115/2010; 17/2011; 51/2011; 123/2012; 15/2013; 24/2013; 41/2014; 116/2014; 130/2014; 10/2015; 20/2015; 98/2015; 145/2015; 154/2015 и 30/2016);
2. Закон за работните односи („Службен весник на Република Македонија“ бр. 62/2005; 106/2008; 161/2008; 114/2009; 130/2009; 149/2009; 50/2010; 52/2010; 124/2010; 47/2011; 11/2012; 39/2012; 13/2013; 25/2013; 170/2013; 187/2013; 113/2014; 20/2015; 33/2015; 72/2015; 129/2015 и 27/2016);
3. Указ за прогласување на Законот за волонтерство, Службен весник на РМ“ бр. 85 од 09.07.2007 година, измени и дополнување на ЗВ, службен весник 161/08 и измени број 147 од 27.08.2015 година.
4. Закон за трговските друштва („Службен весник на Република Македонија“ бр. 28/2004; 84/2005; 25/2007; 87/2008; 42/2010; 48/2010; 24/2011; 166/2012; 70/2013; 119/2013; 120/2013; 187/2013; 38/2014; 41/2014; 138/2014; 88/2015; 192/2015; 6/2016; 30/2016 и 61/2016);
5. Правилникот за начинот и условите за организирање на практична настава за студентите, Економскиот факултет-Скопје, Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје;
6. Правилникот за начинот и условите за организирање на практична настава за студентите, Службен Весник на Република Македонија бр. 120 од 13.09.2010 година;
7. Статутот на Универзитетот на Југоисточна Европа (УЈИЕ);
8. Uredbu o uslovima i načinu obavljanja studentske prakse u organima državne službe u federaciji bosne i hercegovine, ("Službene novine Federacije BiH", br. 1/94, 8/95, 58/02,

19/03, 2/06 i 8/06), Vlada Federacije Bosne i Hercegovine na 152. sjednici, održanoj 19.02.2015. godine;

9. Уредба за Националната рамка на високообразовните квалификации, Службен весник број 154, 2010 година;
10. Оперативни планови на Владата (Агенција за вработување на Република Македонија),

Книги, монографии, извештаи од научни и апликативни проекти, научни и стручни трудови:

- Abreu M., Grinevich V., Hughes A., Kitson M., Knowledge, Exchange between Academics and the Business Public and Third Sectors, Imperial College London, University of Cambridge, Unovation Reserch Centar;
- Benson K., International Trend in Higer Education, University of Oxford, 2015.
- Chickering A.W., Gamson Z.F., Seven Principles for Good Practice in Undergraduate Education, AAHE Bulletin, American Association for Higher Education, Washington, DC.1987;
- Empowering Youth through Volunteerism, UNDP report UNV Youth Volunteering Strategy (2014-2017), 2013;
- Fry H., Ketteridge S., Marshall S., A Handbook for Teaching and Learning in Higher Education: Enhancing Academic Practice, Routledge, 19, 2008;
- Ganić E., Ćudić S., Begovic I., Primjena Bolonjske deklaracije u bosanskohercegovačkom sistemu visokog obrazovanja – procjena uticaja, Sarajevo, 2007;
- Grigore A.M., The impact of Human Resources Practices upon Small Companies Performances, Universităţii Petrol – Gaze din Ploieşti, Vol. LX No. 2/2008;
- Hartwig, L., Funding systems and their effects on Higher education systems, Country study (Germany), Bavarian State Institute for Higher Education Research and Planning, OECD, 2006;
- Hénard F., Bonichon S., Maulana A., Iqbal G., Oratmangun K., Student Mobility and Credit Transfer System in ASEAN, Mapping student mobility and Credit Transfer Systems in ASEAN region, European Union Support to Higer Education in the ASEAN Region, 2016;
- Kempton R.L., Concepts in Volunteer management, Utah University – Salt Lake City,1980;
- Klarić S., Kulašin Dž., Konstrukcija heduqual instrumenta za mjerenje glavnih faktora usluge visokog obrazovanja u bihnaučno-stručni skup sa međunarodnim učešćem "kvalitet 2011", neum, b&h, 01. - 04 juni 2011;
- Križanić T.P., Đurović A., Velez B., Stručne prakse i stručno osposobljavanje u Republici Srbije, Beogradska otvorena škola, 2015;
- Li Z., Liberalalization of trade in educational service and its impact on the right to education, University of Hamburg, Master in European Studies, 2006;
- Ozturk I., The Role of Education in Economic Development: A Theoretical Perspective, Journal of Rural development and Administration, Volume, XXXIII, No. 1, 2001;
- Peden J.R., The role of practical training in Legal education: American and Australian experience, Journal of Legal Education, Vol. 24, No. 5 (1972);
- Perše T.V., Grmek M.I., Bratina B., Košir K., Students' Satisfaction with Teaching Practice during Preservice Teacher Education, Croatian Journal of Education, Vol.17; Sp.Ed.No.2/2015;
- Ramsden P., Learning to teach in Higher Education, RoutledgeFalmer, Taylor & Francis Groupe, 2003;

- Savić M., Živić M., Gavrilović Z., Studenti i Praksa, Aktiviranje društvenih potencijala u borbi za modernizaciju i unapređenje kvaliteta visokog obrazovanja u Srbiji, Centar za Monitoring i Evaluaciju, Beograd, 2006;
- Spiegelman P.J., Integrating Doctrine, Theory and Practice in the Law School Curriculum: The Logic of Jake's Ladder in the Context of Amy's Web, Journal of Legal Education, Vol. 38, No. 1/2, 1988;
- Strategy for Development of Small and Medium sized enterprises 2011-2015, Podgorica, supported by: Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ), on behalf of the German Federal Ministry for economic cooperation and development, 2011;
- Subitić L., Gajić O., Lungulov B., Kvalitet visokog obrazovanja u društvu znanja: mogućnosti i perspektive, Novi Sad;
- Tekić Ž., Todorović V., Jovanović M., Hiršenberger H., Studentski parlament ' iskustva u implementaciji i prvi studentski, tempus projekat univerziteta u Novom Sadu, Fakultet tehničkih nauka, Novi Sad, 2007;
- Türkahraman M., The Role of Education in the Societal Development, Journal of educational and Instructional Studies, Volume: 2 Issue: 4 Article 04, 2012;
- Tusevska B., Misheva K., Kosevaliska O.: Student practical training as part of law faculties through the prism of the public and private sector in Macedonia , PONTE International Scientific Researches Journal, Vol.72, Issue 11, 2016.
- Tusevska, Borka and Miseva, Kristina and Kosevaliska, Olga (2015) The personnel capacities and needs of small and medium trade companies seen through the traineeship in Republic of Macedonia. International Journal of Sciences: Basic and Applied Research, <http://gssrr.org/index.php?journal=journalofbasicandapplied>;
- Vázquez J.L., Lanero A., Licandro O., Corporate social responsibility and higher education: Uruguay university students' perceptions, recent issues in sociological research, Economics & Sociology, Vol. 6, No 2, 2013.
- Wit K. De., Regulatory frameworks in higher education governance, Policies, rights and responsibilities, 2006;
- World association of Girl Guide, 2012., and Erasmus + Programme Guide, European Commission, Facilitating and improving the volunteering environment, , version 1, 2015;

Интернет страници:

1. http://europa.eu/about-eu/working-eu-institutions/students/index_en.htm, [пристапено на 15.06.2016 година];
2. [http://www.mchamber.org.mk/\(S\(wd3bkknjcnjgk5u3hnmii55\)\)/default.aspx?lId=1](http://www.mchamber.org.mk/(S(wd3bkknjcnjgk5u3hnmii55))/default.aspx?lId=1), [пристапено на 28 Јуни, 2016 година];
3. <http://www.fbihvlada.gov.ba/bosanski/zakoni/2015/uredbe/7.html>, [пристапено на 28 Јуни, 2016 година];
4. http://ec.europa.eu/education/policy/higher-education/index_en.htm, [пристапено на 15.06.2016 година];
5. Види: http://www.ukim.edu.mk/mk_content.php?meni=139&glavno=32, [пристапено на 29 Јуни, 2016 година];
6. <http://www.finki.ukim.mk/mk/studies/studentska-praksa>, [пристапено на 26 Јуни, 2016 година];
7. <http://hls.harvard.edu/dept/clinical/student-practice-organizations-spos/>, [пристапено на 26 Јуни, 2016 година];
8. http://www.lawschool.cornell.edu/academics/clarke_business_law_institute/, [пристапено на 18 Јуни, 2016 година];